

Olje- og energidepartementet
Postboks 8148 Dep
0033 Oslo

29.09.2019

Innspill til «Nasjonal ramme for vindkraft på land»

Den Norske Turistforening (DNT) er Norges største friluftslivsorganisasjon med om lag 315 000 medlemmer og 57 medlemsforeninger over hele landet. DNTs kjernevirksomhet er å tilrettelegge for friluftsliv og ta vare på friluftslivets natur- og kulturgrunnlag.

Vi viser til høring av NVEs forslag til «Nasjonal ramme for vindkraft på land» (ref. Olje- og energidepartementet, 19/511).

I energimeldingen 2016 presenterte regjeringen et forslag til en «Nasjonal ramme for vindkraft». Et flertall på Stortinget støttet den gang innføringen av en «Nasjonal ramme for vindkraft på land», men med forutsetning om at «*en nasjonal ramme for vindkraft vil bidra til å dempe konflikter, sikre at de beste vindkraftlokalitetene blir valgt og gi en forutsigbarhet for både lokalsamfunn og utbyggere*» (ref. avsnittet «Vindkraft», Innst. 401 S (2015-2016)).

Olje- og energidepartementet ga i brev 9.2.2017 NVE i oppdrag å utarbeide et forslag til: 1) Kart som definerer større områder der det kan ligge til rette for utbygging av vindkraft. 2) Et oppdatert kunnskapsgrunnlag om virkninger av landbasert vindkraft.

NVE presenterte et forslag til en «Nasjonal ramme for vindkraft på land» i rapport 2019/12 «Forslag til Nasjonal ramme for vindkraft». Olje- og energidepartementet har i høringsbrevet 1. april 2019 bedt om «*innspill til NVEs forslag til nasjonal ramme og til om det bør fastsettes en nasjonal ramme for vindkraft i Norge*».

Utover vedlagte høringsinnspill viser DNT til innspill gitt i brev til NVE datert 21.04.2017, og forventningsbrev til NVE datert 22.02.2019. Vi viser også til høringsinnspill fra våre medlemsforeninger.

Med vennlig hilsen

Per Hanasand
Styreleder

Dag Terje Solvang
Generalsekretær

Oppsummering av DNTs innspill til «Nasjonal ramme for vindkraft på land»

Overordnede innspill:

- DNT har lenge ønsket et helhetlig plan for vindkraft, basert blant annet på en nasjonal landskapsstrategi. DNT var derfor positive til en ramme som kunne styre eventuell videre vindkraftutbygging på land til egnede områder. For DNT er det selvsagt at en Nasjonal ramme for vindkraft på land må bygge på solid og oppdatert kunnskap om natur- og friluftslivsverdier, og at den skjermer verdifulle natur- og friluftslivsområder mot videre vindkraftutbygging. NVEs forslag til Nasjonal ramme innfrir ikke på dette punktet.
- Tidsrammen som rammen er utarbeidet etter har vært unødvendig knapp og har ikke åpnet for tilstrekkelig medvirkning.
- Gitt manglene i kunnskapsgrunnlaget mener DNT at det geografiske kartet for å kanalisere prosjekter ikke kan brukes som utgangspunkt for videre vindkraftutbygging på land. DNT kan følgelig ikke anbefale at regjeringen fastsetter Nasjonal ramme slik den nå foreligger.
- DNT anbefaler at kunnskapen om eksklusjonsgrunnlagene og analyseeksklusjonene ivaretas og benyttes som del av kunnskapsgrunnlaget i det videre arbeidet. Vi understreker samtidig betydningen av at energi- og miljømyndighetene arbeider videre med å utvikle kunnskapsgrunnlaget. Det mangler mye kunnskap og hefter stor usikkerhet ved viktige deler av det eksisterende kunnskapsgrunnlaget. For å sikre at eventuelle nye konsesjoner for vindkraft på land bygger på tilstrekkelig gode vurderinger, må dette arbeidet gis prioritet.
- Regjeringen har signalisert at det er to områder hvor det er behov for å gjøre endringer i konsesjonssystemet; tiden fra konsesjonen er gitt til utbygging skal begynne, og adgangen til å gjøre endringer i prosjektet fram til miljø-, transport og anleggs- (MTA) og detaljplan utarbeides. DNT støtter disse endringene, men understreker at de ikke er tilstrekkelige for å nå målet om en økosystembasert og naturvennlig fornybarsatsing. DNT mener at det i tillegg må gjøres endringer i konsesjonssystemet for å verne bedre om natur- og friluftslivsinteresser. Vi ber om at de nødvendige prosessene som må til for å sikre en naturvennlig fornybarsatsing blir en del av den konsesjonsgjennomgangen regjeringen har varslet, og at nødvendige endringer gjøres før saksbehandlingen av eventuelle nye vindkraftprosjekter på land gjenopptas.

Innspill til kartdelen (punkt 1.0-1.1) og kunnskapsgrunnlaget (punkt 2.0-2.7):

- DNT mener at kunnskapsgrunnlaget som ligger til grunn for de 13 utpekte områdene i Nasjonal ramme er for svakt. I arbeidet med Nasjonal ramme har Miljødirektoratet understreket at rammen mangler kunnskap om sammenhengende naturområder med urørt preg, friluftsliv, reindrift, fugl og flaggermus. DNT mener dette er en åpenbar mangel ved Nasjonal ramme, og alene en tilstrekkelig grunn til at et geografiske kartet for å kanalisere prosjekter ikke kan benyttes.
- DNT mener at friluftslivet ikke er tilstrekkelig hensyntatt i arbeidet med Nasjonal ramme. Regjeringens målsetning er at alle landets kommuner skal ha kartlagt og verdsatt sine friluftslivsområder innen 2018/2019. Arbeidet gjennomføres etter Miljødirektoratets veileder for friluftslivskartlegging M98/2013. Disse kartleggingene er ikke inkludert i kunnskapsgrunnlaget.
- Villmark og andre inngrepsfrie naturområder, dvs. natur som ligger minst én km fra nærmeste tekniske inngrep, har store naturverdier og arts mangfold, og en helt spesiell betydning i friluftslivet. DNT mener at dette er områder må skjerms fra eventuell fremtidig vindkraftutbygging. DNT mener også at villreinområder (ikke bare nasjonale) og nærområder til naturreservater, nasjonalparker og landskapsvernområder må skjerms fra eventuell fremtidig vindkraftutbygging.

- Nasjonal ramme mangler en tilstrekkelig vurdering av sumvirkninger og samlet last. Det er ikke tatt hensyn til allerede tildelte konsesjoner til vindkraft. Det er heller ikke tatt hensyn til allerede gjennomførte tyngre, tekniske inngrep, for eksempel som følge av vannkraftkonsesjoner. Det er en klar og bekymringsfull mangel ved Nasjonal ramme at den ikke setter eventuell fremtidig vindkraft inn en helhetlig sammenheng som belyser totale miljøkonsekvenser som følge av både gjennomførte og nye prosjekter. DNT mener kunnskapen som ligger i Nasjonal ramme må suppleres med kunnskap og vurderinger av sumvirkninger og samlet last.
- DNT mener Nasjonal ramme burde inkludert kunnskap om miljøøkonomi og verdisetting av natur. Det er en klar mangel ved rammen at den ikke danner grunnlag for pålitelige og mer fullstendige samfunnsøkonomiske analyser av kost/nytte ved vindkraftutbygging. DNT mener det bør igangsettes et større arbeid for bedre verdisetting av natur, og at kunnskapen derfra brukes til å supplere kunnskapen i Nasjonal ramme.
- DNT mener det er behov for en samlet plan for energibruk, effektivisering og utbygging. DNT kan ikke se at det foreligger en samlet vurdering av miljøkonsekvenser og andre samfunnsinteresser satt i sammenheng med kraftsystemet i helhet. Så lenge dette ikke foreligger som grunnlag for nasjonal ramme for vindkraft, vil konfliktnivået rundt vindkraftutbygging på land bare i begrenset grad kunne dempes. DNT mener derfor det må gjennomføres en strategisk konsekvensutredning i tråd med plandirektivet.

Forslag til endringer av konsesjonsprosessen (punkt 3.0-3.7):

- I debatten om nasjonal ramme har NVE vektlagt at alle prosjekter også fremover skal gjennom en grundig konsesjonsbehandling. DNT mener dagens konsesjonsregime i for liten grad vektlegger natur og friluftsliv. Prosessene er for lite transparente, og medvirkningen er for svak. Debatten viser om nasjonal ramme og det høye konfliktnivået knyttet til flere allerede gitte konsesjoner er et tydelig tegn på at konsesjonsregimet må endres. DNT oppfordrer sterkt regjeringen til å igangsette de prosessene som må til for å få på plass et bedre konsesjonsregime.
- DNT mener at dagens konsesjonsprosesser må endres slik at de følger alminnelige konsesjonsrettslige prinsipper, hvor det er de endelige utbyggingsplanene som konsekvensutredes og sendes på høring.
- NVE har i dag ikke en rettslig hjemmel for å gi tidlig avslag til vindkraftsøknader. DNT anbefaler at arbeidet med å etablere rutiner for tidlig avslag i konsesjonssaker utredes snarest. Kriteriene må blant annet ta hensyn til verdifulle sammenhengende naturområder med urørt preg, friluftsliv, landskap og naturbasert reiseliv.
- DNT mener at anbefalingene fra EVAPLAN må følges opp. Det må bli en bedre sammenheng og konsistens i plansystemet. Utfordringene oppstår primært der hvor det er mangelfulle koblinger til plan- og bygningsloven, for eksempel som ved tiltak etter energiloven.
- DNT mener konsesjonsregimet må sikre bedre prosesser mellom innbyggere, utbyggere og kommune enn det vi ser i dag.
- DNT mener at metoder og systemer for å ivareta naturens goder og verdisetting av urørt natur må utvikles og benyttes som del av konsekvensutredninger.
- I forbindelse med energimeldingen ble det varslet en gjennomgang av allerede tildelte vindkraftkonsesjoner som på det tidspunktet ikke var realiserte. DNT har - sammen med NJFF og Naturvernforbundet - tatt til orde for at det i ikke-realiserte konsesjoner og prosjekter i søknadsprosess må foretas nye og langt mer omfattende biologiske kartlegginger. De identifiserte kartleggingsbehovene i rammen må også få konsekvenser for vurderingen av disse temaene i konsekvensutredningene og konsesjonsprosessen for vindkraftanlegg.

Innspill til arbeidet med «Ren energipakke» og det reviderte fornybardirektivet (punkt 4.0 - 4.2):

- Utformingen av en bærekraftig energi- og klimainnsats må legge til grunn en kraftig nedgang i utslipp av klimagasser. Samtidig må vi sikre en bærekraftig bruk av våre natur- og arealressurser og styrke vår innsats for å hindre tap av naturmangfoldet. DNT vil sterkt oppfordre norske natur-, miljø- og energimyndigheter til å legge begge disse hensynene til grunn i sitt arbeid med «Ren energipakke».
- DNT mener at det må legges en strategisk konsekvensutredning til grunn før det settes et nasjonalt mål for et eventuelt norsk bidrag under direktiv 2018/2001. En eventuell beslutning om fastsettelse av nye fornybarmål under direktivet bør også vurderes i forhold til de miljørettslige prinsippene etter naturmangfoldloven og forpliktelser etter det strategiske konsekvensutredningsdirektivet, som er gjennomført i norsk rett.

1.0 Merknader til kartdelen av «Nasjonal ramme for vindkraft på land»

Arealmekanismen som er foreslått i kartdelen for «utpekte områder» i Nasjonal ramme er etter vårt synspunkt ikke tilstrekkelig begrunnet med hensyn til virkninger for miljø, natur og andre viktige samfunnshensyn. Dette oppfyller hverken Stortingets eller regjeringens målsetting om at Nasjonal ramme skal fungere konfliktdependende og skape forutsigbarhet.ⁱ Det er heller ikke i tråd med forutsetning om at Nasjonal ramme må «avstemmes mot andre viktige miljø- og samfunnshensyn».ⁱⁱ

Vi merker oss at Miljødirektoratet har påpekt store kunnskapsbehov i en rekke temarapporter til Nasjonal ramme. Direktoratet viser i innspill til eksklusjonsrunde 3 at det foreligger en betydelig usikkerhet i datagrunnlaget, og at det mangler kunnskap om en rekke temaer.

I forventningsbrev til NVE datert 22. februar 2019 har DNT presisert at føre var-prinsippet må legges til grunn for arbeidet med rammen, slik at områder der det mangler mye kunnskap om friluftslivs- og naturverdier ikke åpnes for vindkraftutbygging, jf. Grunnloven § 112 og naturmangfoldloven § 9. DNT har gjennom hele prosessen vært tydelige på at arbeidet med Nasjonal ramme må bygge på tilstrekkelig god kunnskap om alle sentrale temaer, jf. naturmangfoldloven § 8, kulturminneloven § 9 og friluftslvsloven §§ 21 og 22.

På bakgrunn av dette vil DNT fraråde forslaget om 13 utpekte områder i kartdelen i NVEs forslag til Nasjonal ramme. DNT anbefaler at kunnskapen om eksklusjonsgrunnlagene og analyseeksklusjonene ivaretas og benyttes som del av kunnskapsgrunnlaget i det videre arbeidet. Vi understreker samtidig betydningen av at energi- og miljømyndighetene arbeider videre med å utvikle kunnskapsgrunnlaget. Det mangler mye kunnskap og hefter stor usikkerhet ved viktige deler av det eksisterende kunnskapsgrunnlaget. For å sikre at eventuelle nye konsesjoner for vindkraft på land bygger på tilstrekkelig gode vurderinger, må dette arbeidet gis prioritet.

1.1 Merknader til avsnitt 57 og kategorien «Nesten områder»

NVE gjør rede for formålet med «nesten områder», på s. 202 i NVE-rapport 2019/12 og utover. I innledningen til avsnitt 57 skriver NVE: «Dette gjør vi både for å tydeliggjøre bakgrunnen for at grensen mellom mest egnet og mindre egnet er satt der den er gjort, og for å synliggjøre hvilke områder vi anbefaler å peke ut dersom det er ønskelig å øke omfanget av områder eller eventuelt å bytte ut enkelte områder.» (vår understrekning).

DNT fraråder anbefalingen fra NVE om at «nesten områder» kan inngå dersom det er ønskelig å øke omfanget av områder, eller eventuelt å bytte ut områder. Konsekvensen av forslaget er at omfanget av areal som reelt er på høring er 21 større områder i Norge. Høringsbrevet fra OED (ref. 19/511, datert 1. april 2019) kommuniserer ikke at disse arealene eventuelt skal ha funksjon som suppleringskategori. Dersom områdene som er omtalt i avsnitt 57 skal benyttes til suppleringskategori eller eventuell bytte av områder er det følgelig ikke tilstrekkelig klargjort for høringspartene.

DNT understreker også at tilnærmingen med å etablere en egen suppleringskategori for «nesten områder» ikke er del av oppdragsbrevet fra olje- og energidepartementet (OED ref. 16/3177-, datert 9. februar 2017). Vi understreker også at etablering av en suppleringskategori – «nesten områder» – heller ikke var en del av det prosjektforslaget som Stortinget tok stilling til i forbindelse med energimeldingen, jf. Meld. St. 25 (2015-2016) «Kraft til endring – Energipolitikken mot 2030» og Innst. 401 S (2015-2016) «Innstilling frå energi- og miljøkomiteen om Kraft til endring – Energipolitikken mot 2030».

- DNT legger derfor til grunn at kategorien med «nesten områder» beskrevet i avsnitt 57 legges bort.

2.0 Kunnskapsgrunnlaget

Kunnskapsgrunnlaget for Nasjonal ramme består av **a)** 21 temarapporter med oppdatert faglig kunnskap, og **b)** vurderinger av hvordan fagkunnskapen bør anvendes i vindkraftsaker. Sistnevnte punkt **b)** er å anse som forslag til retningslinjer eller forslag av en mer normativ karakter til bruk i saksbehandlingen av vindkraftprosjekter.

2.1 Friluftsliv

DNT er av den klare oppfatning at hensynet til friluftslivet og kunnskapsgrunnlaget om friluftslivet må styrkes i konsesjonsbehandlingen av vindkraft på land. Avsnitt 18.4 i NVEs forslag gir ikke tilstrekkelig prioritering, føringer eller forslag til hvordan friluftsliv som tema kan styrkes i saksbehandlingen eller i kartdelen av Nasjonal ramme for vindkraft på land.

Regjeringens klare målsetning er at alle norske kommuner skal ha kartlagt og verdsatt sine friluftslivsområder innen 2018/2019. Betydningen og behovet for et kunnskapsgrunnlag om friluftslivet framgår av friluftslivsmeldingen (Meld. St. 18 (2015-2016)):

«Et godt kunnskapsgrunnlag er viktig for at friluftslivets arealbehov skal være en forutsigbar og tydelig faktor i all samfunns- og arealplanlegging. Det har i mange år manglet et tilstrekkelig og enhetlig kunnskapsgrunnlag som synliggjør verdien av ulike friluftslivsområder, noe som har resultert i at viktige friluftsområder er bygget ned. Regjeringen startet derfor i 2014 opp et femårig prosjekt med mål om at alle kommuner har kartlagt og verdsatt sine friluftslivsområder innen 2018»ⁱⁱⁱ (vår understreking).

I arbeidet med prosjektet «Kartleggingen og verdisetningen av viktige friluftslivsområder» har kommunene benyttet Miljødirektoratets standard M98/2013.^{iv} I utarbeidelse av kartet til nasjonal ramme er «statlige sikrede friluftslivsområder» tatt hensyn til, men verdifulle og viktige friluftslivsområder som er kartlagt enten regionalt eller av kommunene etter Miljødirektoratets standard M98/2013 er ikke tatt tilstrekkelig hensyn til. Miljødirektoratet har vært tydelige på at friluftskartleggingen i kommunene må ferdigstilles. Direktoratet understreker også at det er behov for bedre kalibrering før kartene brukes i nasjonale analyser, som den nasjonale rammen for vindkraft.

I temarapporten «Faggrunnlag – Friluftsliv: Underlagsdokument til nasjonal ramme for vindkraft» (M-1308/ 2019) påpeker Miljødirektoratet:

- Det mangler en større evaluering av befolkningen sine reaksjoner på etablerte vindkraftanlegg.^v
- Det er svært få studier fra Norge om hvordan vindkraftutbygging påvirker friluftslivet.^{vi}
- Det er behov for mer og bedre kunnskap om langtidsvirkninger av etablering av vindkraftanlegg og virkninger for friluftslivet.^{vii}
- Miljødirektoratet mangler oversikt over «turområder uten tilrettelegging som er en del av de sammenhengende naturområdene med urørt preg».^{viii}
- Miljødirektoratet har ikke en komplett oversikt: «over de mest verdifulle friluftslivsområdene i en nasjonal sammenheng».^{ix}

DNT mener at mye brukte og verdifulle friluftslivsområder må vernes mot vindkraftutbygging. Det bør ikke bygges vindkraft i verdifulle friluftslivsområder som bymarker og byfjell, eller i det sentrale hytte- og rutenettet for friluftslivet. Disse områdene har stor verdi for alle som er glade i å bruke naturen, og naturopplevelsen i områdene vil forringes kraftig ved utbygging av vindkraftanlegg. På friluftslivsområdet har Miljødirektoratet kun anbefalt å ekskludere områder som er formelt vernet med formål friluftsliv, statlig sikrede friluftslivsområder og noen utvalgte friluftslivsområder av nasjonal verdi. DNT mener det er en klar mangel ved rammen at ikke flere områder er ekskludert basert på sin friluftslivsverdi.

- **DNT mener at NVE må følge opp Miljødirektoratets forslag til kartleggingsbehov. Kunnskapsgrunnlaget som kommunene har fremskaffet etter Miljødirektoratets standard M98/2013 må kalibreres slik at det kan benyttes i nasjonale analyser. Vi ber Olje- og energidepartementet i samråd med Klima- og miljødepartementet om å sette en tidsfrist for gjennomføringen av dette kartleggings- og kunnskapsbehovet.**
- **DNT forventer at denne kunnskapen fremover benyttes som del av kunnskapsgrunnlaget i vindkraftsaker, og at mye brukte og verdifulle friluftsområder vernes mot vindkraft i den fremtidige saksbehandlingen av vindkraft på land.**

2.2 Landskap

Vindkraftutbygging innebærer store endringer av landskapet og er en arealkrevende industri. DNT mener derfor at retningslinjene som er nedfelt i Den europeiske landskapskonvensjonen må følges. Disse retningslinjene setter standarder for informasjon, kartlegging av landskap, analyser, reell medvirkning/deltagelse og konsultasjon, noe som ikke er tilstrekkelig ivaretatt i rammen. Vi mener at prosessmessige og tids-/kapasitetsmessige forhold i arbeidet med Nasjonal ramme har gjort reell medvirkning etter landskapskonvensjonen umulig.

På oppdrag fra Klima- og miljødepartementet arbeider Riksantikvaren med å etablere et register over kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse (KULA). Dette skal dekke alle fylkene i landet. Brev fra Riksantikvaren datert 21.12.2016 (arkivref. 16/01083-22) beskriver målsetningen med arbeidet: «Den europeiske landskapskonvensjonen, som Noreg har slutta seg til, legg vekt på at landskapet er ein felles ressurs som må sikrast gjennom målretta planlegging, forvaltning og vern. Til dette trengs det m.a. oversyn over landskapsverdiar. Konvensjonen oppmodar difor landa om å kartleggje og prioritere landskap». Arbeidet med et register over kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse var ikke ferdigstilt innen 1. april 2019. Målet er at dette arbeidet og registeret skal være ferdigstilt for hele landet innen utgangen av 2020.

Vi viser til Meld. St. 14 (2015-2016) «Natur for livet» og arbeidet med å styrke det økologiske grunnkartet. Stortinget har i samband med Innst. 144 S (2014-2015) gitt sin støtte til bruk av standarden Natur i Norge (NiN). Det foreligger nå et landskapstypekart for NiN. Dette er sammen med andre datasett om landskapsverdier et viktig kunnskapsgrunnlag for bruk og vern av landskapet. Blant annet er det mulig å analysere hvor sjelden en landskapstype er, representativitet, sammensetning av landskapstyper, grunnlag for vurdering av stedlige kvaliteter og landskapskarakter. Kombinert med andre nasjonale kartlag er det også grunnlag for å vurdere og verdisette landskapsøkologisk funksjon, konnektivitet, landskapskvaliteter for naturbasert reiseliv og friluftsliv.

Landskapskonvensjonen viser til det Europeiske charter om lokalt selvstyre og nærhetsprinsippet. Kommunale og fylkeskommunale planer er vurdert som viktige i gjennomføringen av landskapskonvensjonen. Plan- og bygningsloven har som formål å sikre kvaliteter i landskapet og

verdifulle landskap og kulturmiljøer. Sentrale myndigheter må derfor ta hensyn til «nasjonale og vesentlige regionale interesser» som er identifisert i regionale og kommunale planer, regional verdisetting av landskap (f.eks. NIJOS) og landskapsanalyser.

Menon Economics og Multiconsult (2018) har gjennomført en utredning, bestilt av Miljødirektoratet, som underlag til faggrunnlag «Landskap»^x Rapporten kartlegger hva som er tilgjengelig av nasjonale og internasjonale studier, og finner at:

- Det er gjennomført få etterundersøkelser og eksisterer lite dokumentasjon om faktiske landskapsvirkninger av vindkraftverk
- Det er få internasjonale studier av fysiske landskapsvirkninger. De studiene som er gjennomført i Tyskland og Danmark, der det har vært et større utbyggingsomfang, kan ikke overføres direkte til norske forhold.^{xi}
- Det er kun funnet én norsk rapport hvor det er gjort en etterundersøkelse av landskapspåvirkningen fra et vindkraftverk.

Menon Economics og Multiconsult skriver at «En skulle ideelt sett hatt et (mye) bedre kunnskapsgrunnlag, basert på faglige analyser og folks uttrykte preferanser, inn i den prosessen som nå pågår med Nasjonal ramme for vindkraft. Uten et slikt grunnlag vil det være vanskelig å velge ut områder som kan ligge til rette for utbygging av vindkraft, der vindressurser og nettkapasitet på en faglig forsvarlig og troverdig måte er veiet opp mot andre viktige miljø- og samfunnshensyn».^{xii}

I temarapporten «Faggrunnlag – Landskap: Underlagsdokument til nasjonal ramme for vindkraft» (M-1312/ 2019) utarbeidet av Miljødirektoratet og Riksantikvaren påpekes det:

- Vindkraftverk krever store arealer og er ofte plassert på eksponerte steder i terrenget. Anleggene er med på å endre landskapet og de påvirker opplevelsen av landskapet.
- Det er særlig stor konflikt knyttet til områder som er vernet eller foreslått vernet: «Slik status gjør at områdene anses som ikke egnede for vindkraftutbygging. For landskapet inn til de fredete/vernete områdene må det gjøres en vurdering av sårbarheten og mulig påvirkning av vindkraft på verneformålet. Vindkraft knyttet til verdensarvområdene vil gi gjennomgående stor konflikt».

DNT savner at forslaget i NVEs rapport nr. 12—2019 på overordnet nivå klargjør og vurderer hvordan kunnskapsgrunnlaget og kartdelen tar hensyn til forpliktelsene som følger av landskapskonvensjonen. Retningslinjene i landskapskonvensjonen oppfordrer til at det settes mål for landskapskvalitet, aktiv medvirkning fra interesserte parter, analyse av landskapenes karakter og hvilke krefter og trusler som fører til at de endrer seg og merker seg endringer. Vi ber departementet vurdere hvordan utformingen av rammen oppfyller de retningslinjer som legges til grunn i landskapskonvensjonen.

Avsnitt 17.4 i rapport nr. 12-2019 kommer med få forslag til hvordan kunnskapsgrunnlaget kan styrkes. Etter DNTs oppfatning inneholder det forslaget til ramme som NVE har lagt fram for svak gjennomgang av kunnskapsstatus på feltet, samt hvordan nasjonale datasett kan utvikles som et kunnskapsgrunnlag til bruk i den videre saksbehandlingen. Vi ber departementet og berørte departementet vurdere hvordan kunnskapsgrunnlaget kan styrkes i tråd med landskapskonvensjonen. DNT foreslår også at det utvikles en nasjonal landskapsstrategi.^{xiii}

- **DNT henviser til de faglige innspillene som fremkommer over og de åpenbare manglene som er påpekt i rapporter og underlagsdokument. DNT mener landskaphensynet ikke er**

tilstrekkelig ivaretatt i NVEs forslag til Nasjonal ramme for vindkraft på land. DNT mener det må opprettes buffersoner mot vindkraft i nærheten av nasjonalparker og landskapsvernområder, og at landskapsøkologisk kunnskap i større grad må anvendes i fremtidig saksbehandling av vindkraft på land.

- DNT oppfordrer regjeringen til å utvikle en nasjonal landskapsstrategi i tråd med Den europeiske landskapskonvensjonen, og at denne også innarbeides i kunnskapsgrunnlaget for «Nasjonal ramme for vindkraft på land» og legges til grunn i saksbehandlingen etter energiloven.

2.3 Sammenhengende naturområder med urørt preg

Regjeringen, ved Klima- og miljødepartementet, har fastsatt 23 mål for miljøet. Det er etablert 95 indikatorer som skal måle hvordan Norge oppfyller de 23 miljømålene.

Miljømål 1.1 sier at «Økosystemene skal ha god tilstand og levere økosystemtjenester». En av indikatorene for dette miljømålet er miljøindikator 1.1.8 «Utvikling i areal av inngrepsfri naturområder». DNT har støttet regjeringen i målsettingen om å ivareta «større sammenhengende naturområder med urørt preg». Vi registrerer imidlertid at NVE i avsnitt 16.3 i Nasjonal ramme skriver «[...] at virkninger for store sammenhengende naturområder i utgangspunktet ikke kan unngås gjennom tilpasning og detaljplanlegging av et vindkraftverk».

Miljødirektoratet har anbefalt at det utarbeides temakart som viser store sammenhengende naturområder og viktige forbindelseslinjer mellom slike områder. Dette krever blant annet kunnskap om tekniske inngrep og hvordan mennesker og dyr bruker områdene.

I temarapporten «Faggrunnlag – Sammenhengende naturområder» (M-1310/ 2019) vises det til:

- Manglende kunnskap om hvilke større, sammenhengende naturområder som har størst verdi i Norge: «Miljødirektoratet har ikke tilstrekkelig kunnskap til at vi kan slå fast hvilke konkrete større, sammenhengende naturområder som har størst verdi i Norge, og tilsvarende de konkrete områdene der vindkraft vil medføre størst konflikt».^{xiv}
- De fleste sammenhengende naturområdene med urørt preg har høy verdi for naturmangfold og friluftsliv: «Som en følge av dette er det forbundet med høy grad av konflikt å bruke arealene til vindkraftverk med tilhørende infrastruktur».^{xv}
- Avbøtende tiltak og tilpasninger av prosjektet vil ikke kunne bøte på tapet av et større, sammenhengende naturareal.^{xvi}
- Vindkraftutbygging vil medføre reduksjon i større naturområder med urørt preg: «Miljødirektoratet innledet denne rapporten med å slå fast at det er vanskelig å se for seg at det kan bygges større vindkraftverk uten at dette medfører reduksjon i større naturområder med urørt preg. Vi har slått fast at slike områder har viktige verdier og miljøkvaliteter som er knyttet til størrelse, sammenheng og fravær av forstyrrende inngrep og aktivitet. Disse verdiene og kvalitetene vil gå tapt eller bli sterkt påvirket ved vindkraftutbygging».^{xvii}
- Manglende kunnskap om sammenfall mellom verdifulle sammenhengende naturområder med urørt preg og områder som vil medføre størst konflikt ved vindkraftutbygging: «Miljødirektoratet har ikke tilstrekkelig kunnskap til at vi kan slå fast hvilke større, sammenhengende naturområder som har størst verdi i Norge, som også er sammenfallende med de områdene der vindkraft vil medføre størst konflikt. Vi kan dermed ikke bidra med forslag til konkrete områder som kan ekskluderes i forbindelse med nasjonal ramme. Analyse av miljøkvaliteter, samt hvilke områder som hører naturlig sammen, vil måtte gjøres i forbindelse med regionale analyser og konsesjonssøknader».^{xviii} (vår understreking)

Tabell. Beregninger utført av Topps.no og Tidsskriftet Pan.^{xix}

Nr	Område navn	Andel av den totale urørte naturen som ikke er ekskludert	Andel urørt natur ikke-ekskludert av totalt areal	Ekskludert areal (km ²)	Totalt areal (km ²)
44	Vest-Finnmark	91 %	74 %	418	2818
45	Namdal	73 %	37 %	2451	6090
46	Grenseområde mellom Trøndelag og Møre	77 %	30 %	1140	2500
47	Indre Sør-Trøndelag	76 %	24 %	1503	3276
48	Sunnmøre og Nordfjord	43 %	12 %	727	1020
49	Sunnfjord og Sogn	72 %	25 %	664	1248
50	Norhordland og Gulen	57 %	20 %	665	1040
51	Sunnhordland og Haugalandet	54 %	12 %	1227	2023
52	Vest-Agder og Rogaland	82 %	20 %	1867	4397
53	Aust-Agder	87 %	18 %	682	1954
54	Grenseområdene Buskerud, Telemark og Vestfold	35 %	2 %	416	891
55	Østfold	58 %	0 %	336	549
56	Nordre Hedmark	89 %	50 %	323	1317

Tabellen over er basert på beregninger utført av Topps.no og Tidsskriftet Pan. I gjennomsnitt er 77 % av den urørte naturen i de 13 utpekte områdene vurdert som mulig areal for fremtidig vindkraftutbygging.^{xx}

I brev 11. mai 2015 fra OED til NVE blir følgende instruks gitt: «Departementet ber NVE merke seg at i veileder for liten vindkraft som nå er klar for publisering, omtales "inngrepsfrie naturområder" på følgende måte: "Store sammenhengende naturområder med urørt preg har stor verdi for naturmangfold, friluftsliv og ofte landskap. Det må gjøres en konkret vurdering av eventuelle konsekvenser for slike områder. Formuleringen i veileder for liten vindkraft ble fastsatt av KLD og OED i fellesskap. Retningslinjer for planlegging og lokalisering av vindkraftanlegg og Retningslinjer for små vannkraftverk vil etter hvert bli oppdatert tilsvarende. Departementet ber NVE legge den omforente formuleringen i vindkraftveilederen til grunn for konsesjonsbehandling av alle typer inngrep etter vassdrags- og energilovgivningen» (vår understrekning).

- DNT mener det er avgjørende at kartleggings- og kunnskapsgrunnlaget om inngrepsfrie naturområder kommer på plass så raskt som mulig. Vi ber Olje- og energidepartementet i samråd med Klima- og miljødepartementet om å kunngjøre en frist for gjennomføringen av dette kartleggingsarbeidet.
- Selv om tanken er at Nasjonal ramme for vindkraft på land ikke skal være prosjektspesifikk, mener DNT at rammen vil ha prosjektspesifikke konsekvenser. Formålet til «Nasjonal ramme for vindkraft på land» er prosjektstyring av tiltakshavere til områder der det kan være mulig å etablere vindkraftverk. DNT mener det vil være dårlig prosjektstyring å styre vindkraftprosjekter til områder der det åpenbart vil foreligge konflikter, og ikke minst styre

vindkraftprosjekter til områder i strid med nasjonale målsettinger, i strid med «nasjonale og vesentlige regionale interesser på miljøområdet» (retningslinje T-2/16), i strid med statlige handlingsplaner (Handlingsplan for friluftsliv), instruksjer og praksis i energisaker og i strid med mål under internasjonale konvensjoner på miljøområdet (bevaring av habitat og unngå habitatfragmentering).

- DNT mener det er naturlig at temaet «sammenhengende naturområder med urørt preg» og arealindikatoren for å identifisere slike områder ville måtte inngå i vurderingen av areal og områdeavgrønsing, men en slik analyse foreligger ikke i dag, jf. Miljødirektoratets identifisering av kartleggingsbehov. Retningslinjene fra departementet er klare på dette området og uttrykker at det må gjøres en «konkret vurdering av eventuelle konsekvenser for slike områder», jf. brev fra Olje- og energidepartementet, datert 11. mai 2015. All den tid rammen har ein prosjektstyringsfunksjon, mener DNT det er naturlig at det på overordnet nivå blir foretatt en vurdering av mulige miljø- og naturkonsekvenser.
- DNT understreker også behovet for å kunne gjennomføre tilstrekkelege analyser av samlet last, kumulative effekter og sammenhengen et inngrepsfritt område inngår i for landskap, naturmangfold, kulturminner, naturbasert reiseliv og friluftsliv.
- DNT har i forventningsbrev til NVE 22. februar 2019 understreket at vi vil ekskludere all villmark og andre inngrepsfrie naturområder, dvs. natur som ligger minst én km fra nærmeste tekniske inngrep. Slike områder har store naturverdier og artsmangfold, en helt spesiell betydning i friluftslivet, og må skjermes fra vindkraft. Vi ber om at dette ihensyntas i eventuell videre saksbehandling av vindkraft på land.

2.4 Villrein

Villrein er omtalt i kapittel 13, ss. 40-42, NVEs rapport nr. 12-2019. I kartdelen til «Nasjonal ramme for vindkraft på land» er nasjonale villreinområder foreslått som «myk eksklusjon».

Villrein har status som «Sårbar» (VU) på den globale rødlisten for truede arter (den Internasjonale naturvernunionen (IUCN) – vurdering i 2016). IUCN viser til at villreinen internasjonalt har hatt en tilbakegang på 40% siste 21-27 år. Selv om villreinen på norsk rødliste 2015 har status som «Livskraftig» (LC), så har Norge et internasjonalt og nasjonalt ansvar for å ivareta leveområdene til villreinen og bestandene. Ansvaret følger etter de forpliktelser Norge har etter Bern-konvensjonen.

Forvaltningsmålene for villreinen er nasjonalt behandlet i St. meld. nr. 26 (2006-2007). Ansvarsarter er definert som «Arter som har minst 25 prosent av sin europeiske bestand i Norge, eller arter som fins i Norge og er truet på europeisk eller globalt nivå», jf. St. meld. nr. 21 (2005-2005).

Miljødirektoratet viser i fagrapporten om villrein (M-1309/2019) til at Norge er det eneste landet i Europa som har bestander av den opprinnelige ville europeiske fjellreinen. Norges internasjonale og nasjonale ansvar er også relevant etter naturmangfoldloven § 5 om «forvaltningsmål for arter», der målet er å sikre «*levedyktige bestander i sine naturlige utbredelsesområder*» og ivareta «*økologiske funksjonsområder*» for arten. Villreinen har et nomadisk levesett og er avhengig av det bevarer tilstrekkelig store områder intakte.

I fagrapporten (M-1309/2019) om villrein kommer det til uttrykk: «*Miljødirektoratet mener at vindkraftutbygging innenfor de ti vedtatte nasjonale villrein-områdene er uforenlig med forutsetningene for disse områdene og derfor bør være uaktuelle for konsesjonsbehandling, og at det bør legges stor vekt på eventuell konflikt med villrein også i de øvrige villreinområdene.*»

Naturmangfoldmeldingen, «Natur for livet», Meld. St. 14 (2015-2016), viser til Aichi-mål nr. 5, s. 54: «*Innen 2020 er tapsraten for alle naturlige habitater (leveområder), inkludert skog, minst halvert og*

hvor mulig brakt ned mot null, og forringelse og fragmentering er betydelig redusert». I tillegg ber vi også departementet ta hensyn til det miljøretslige prinsippet som følger av naturmangfoldloven § 10.

- **DNT har tidligere anbefalt at NVE plasserer de nasjonale og regionale villreinområdene i kategorien for «hard eksklusjon» med hensyn til å bevare tilstrekkelig store leveområder mest mulig intakt for villreinen. Vi viser til at det er relevant med en helhetlig tilnærming til dette temaet – uavhengig av om områdene har status som nasjonalt eller regionalt villreinområde. Det er derfor svært viktig at en allerede på overordnet nivå er i stand til å legge føringer som vil motvirke en «bit-for-bit» utbygging, som på lang sikt vil kunne forringe livsgrunnlaget og leveområdene for villreinen.**

2.5 Samlet last, sumvirkninger

NVE peker på at det er en utfordring i bestillingen fra OED at rammen ikke skal være prosjektspesifikk, og at dette betyr at «mulighetene for vurderinger av samlet belastning basert på ulike utbyggingsscenarioer i prinsippet er nesten uendelige». ^{xxi} Selv om kartdelen i rammen er ment som et prosjektstyringsverktøy, så vil den ha prosjektspesifikke konsekvenser ved at konkrete areal blir identifisert som «utpekt».

NVE foreslår, s. VII, at «[...] noen typer konsesjonssaker bør behandles uavhengig av kartet med de utpekte områdene. Dette gjelder blant annet små vindkraftverk nær eksisterende infrastruktur og reetableringer og utvidelser av eksisterende vindkraftverk» (vår understreking).

- **DNT kan ikke støtte NVEs forslag. Vi mener at reetablering og utvidelser av eksisterende vindkraftverk må underlegges en helhetlig vurdering.**
- **DNT kan heller ikke støtte NVEs utgangspunkt om at allerede utbygde vindkraftverk og vindkraftverk med tildelt konsesjon ikke skal tas hensyn til i utarbeidingen av Nasjonal ramme for vindkraft på land. ^{xxii} Vi mener at både utbygde vindkraftverk og vindkraftverk med tildelt konsesjon må tas tilstrekkelig hensyn til i saksbehandlingen av vindkraft på land.**

2.6 Behov for egen temarapport om verdsetting av natur

DNT mener Nasjonal ramme mangler referanser til kunnskap og faglitteratur om miljøøkonomi, og hvordan dette fagfeltet kan bidra til å styrke kunnskapsgrunnlaget og anvendes som beslutningsgrunnlag i konsesjonsprosessene. ^{xxiii}

- **DNT foreslår at det utarbeides en egen temarapport om verdsetting av natur basert på kunnskap fra miljøøkonomifeltet.**

2.7 Behov for å ta hensyn til Klima- og miljødepartementets arbeid med «Supplerende vern»

Klima- og miljødepartementet har satt i verk en nasjonal prosess med «Supplerende vern». Utgangspunkt for oppdraget: «[...] er å foreslå områder som inneholder natur som vi har vernet for lite av til å oppnå målet om et representativt vern». Miljødirektoratet har anbefalt 274 områder som kandidater til regjeringens arbeid med å vurdere nye verneområder.

- **DNT mener det er en klar mangel ved Nasjonal ramme at den ikke er samkjørt med prosessen som er satt i gang med «Supplerende vern».**

3.0 Innspill til endringer av konsesjonsprosessen

NVE og OED har understreket at alle prosjekter også fremover skal gjennom en grundig konsesjonsbehandling. DNT mener dagens konsesjonsregime i for liten grad vektlegger natur og friluftsliv. Prosessene er for lite transparente, og medvirkningen er for svak. Debatten vi ser om nasjonal ramme og det høye konfliktnivået knyttet til flere allerede gitte konsesjoner er et tydelig tegn på at konsesjonsregimet må endres.

DNT viser til at NVE i samråd med Olje- og energidepartementet, 11. april 2019, besluttet å sette håndteringen av nye vindkraftsaker på vent fram til Nasjonal ramme for vindkraft på land er behandlet. Regjeringen har signalisert at det er to områder hvor det er behov for å gjøre endringer i konsesjonssystemet; tiden fra konsesjonen er gitt til utbygging skal begynne, og adgangen til å gjøre endringer i prosjektet fram til MTA-plan utarbeides.

DNT mener dette er viktige og nødvendige endringer, men de er langt ifra tilstrekkelige for å nå målet om en naturvennlig fornybarsatsing. DNT mener at det også må gjøres justeringer i konsesjonssystemet for å verne bedre om natur- og friluftslivinteresser. Vi ber om at de nødvendige prosessene som må til for å sikre en naturvennlig fornybarsatsing blir en del av den konsesjonsgjennomgangen regjeringen har varslet, og at nødvendige endringer gjøres før saksbehandlingen av nye vindkraftprosjekter på land gjenopptas.

3.1 Evaluering av plan- og bygningsloven (EVAPLAN) og forslag om bedre samordning i plansystemet

En søknad om konsesjon for vindkraftutbygging på land for anlegg med større installert effekt enn 1 MW behandles i dag etter Energiloven, og det foreligger her et krav om konsekvensutredninger med referanse til forskrift om konsekvensutredninger hjemlet i Plan- og bygningsloven. Øvrige utbyggingssaker som angår viktige lokale og regionale arealspørsmål behandles i dag etter Plan- og bygningslovens bestemmelser. Dette gjelder arealspørsmål som utbygging av bolig/hyttefelt, industriområder og viktige infrastrukturtiltak. Dette gir kommunene en sterk lokal styring på bakgrunn av kommuneplanens arealdel, og gir samtidig fylkeskommune/fylkesmann rett til å fremme innsigelser for å sikre at miljø- og naturhensyn og andre viktige samfunnsmessige hensyn ivaretas. Ved innsigelser løftes saken inn til Kommunaldepartement for endelig vurdering.

Da vindkraftutbygginger større enn 1 MW ikke behandles etter Plan- og bygningsloven bortfaller dermed disse lokale/regionale styringsmulighetene, selv om disse utbyggingene i høy grad berører viktige lokale- og regionale arealinteresser. Lokale og regionale instanser begrenses til uttalelsesmyndighet. DNT merker seg at NVE svært ofte har valgt å ikke ta hensyn til disse interessene og kan gi tillatelse selv om tiltakene ikke er i samsvar med kommunenes arealplaner, og selv om kommunene går imot utbyggingen. Vedtak om konsesjon kan påklages til OED, men OED har oftest vektlagt utbyggingsinteressene og støttet sitt eget direktorat.

NVE kan i tillegg gi rett til å ekspropriere grunnen selv om grunneier(ne) er imot utbyggingen. I praksis vil dette si at en konsesjonssøker kan få innvilget konsesjon av NVE selv om både grunneiere og kommunen går mot en utbygging. Dette går også klart fram av Nasjonal ramme. I flere saker har de vilkår og forutsetninger som lå til grunn for konsesjoner gitt av NVE blitt brutt av konsesjonshaver. Dette gjelder vesentlige forhold som høyde på vindturbiner og installert effekt. DNT mener NVE har vist manglende forutsetninger og evne til å overvåke konsesjonsvilkårene og til å følge opp slike brudd. Dette står i sterk kontrast til kommunenes/fylkesnivåets overvåking/oppfølging av andre private utbyggingssaker (hytter, brygger etc) som er neglisjerbare i sammenligning, og kan dessuten bidra til å undergrave folks rettsoppfatning.

Utbygging av vindkraft på land kan medføre svært store og kontroversielle inngrep i natur- og landskap, og berører sterkt lokale/regionale interesser. Det virker på det grunnlaget urimelig å gi NVE/OED fullmakter til både å ekspropriere grunn og overkjøre den kommunale arealstyringsretten, samt oppheve den regionale innsigelsesretten til fylkeskommune og fylke.

Forskningsprosjektet «Evaluering av plan- og bygningsloven» (EVAPLAN) har mellom annet undersøkt om plan- og bygningsloven fungerer slik lovgiver har ment. Et tydelig funn er behovet for å styrke båndene mellom plan- og bygningsloven og energiloven. Det blir blant annet pekt på mangelfulle koblinger mellom plan- og bygningsloven og tiltak etter energiloven.

Plan- og bygningsloven er en fellesarena for å sikre prosesser som tar hensyn til helhet, samordning, bestemmelser om og avklaring av arealbruk. Planlovutvalgets (Bugge-utvalget) flertall tok til orde for å styrke samordningen mellom plan- og bygningsloven og sektorlover, f.eks. energiloven.^{xxiv} Da ny plan- og bygningslov (2008) kom på plass ble energisektoren langt på veg løftet ut av plansystemet etter plan- og bygningsloven.^{xxv} EVAPLAN foreslår en bedre samordning i plansystemet, for eksempel ved å få bestemmelser som tilsier at tiltak etter sektorlover skal søkes løst i ordinær planlegging etter plan- og bygningsloven. Forarbeidene til plan- og bygningsloven (2008) har som utgangspunkt at konsesjonsbehandling etter energilovgivningen langt på veg ivaretar kravene til saksbehandling som behandling etter plan- og bygningsloven.^{xxvi}

- **DNT anbefaler sterkt at forslagene fra EVAPLAN følges opp av Kommunal- og moderniseringsdepartementet i samarbeid med Klima- og miljødepartementet og Olje- og energidepartementet.**

3.2 Hensynet til konsekvensutredningsforskriften og direktiv 2001/42/EF

Den foreliggende innstillingen fra NVE til OED vil, i tillegg til alle konsesjoner som allerede er gitt, føre til norgeshistoriens største arealinngrep, som potensielt vil endre norsk natur og landskapet vårt for all framtid. Særlig gjelder dette hei- og fjellandskapet langs hele kysten. Fremtidig volum og innfasing av vindkraft i det norske energisystemet er ikke avklart. Forslaget til NVE vil derfor kunne få vidtrekkende konsekvenser for miljø- og naturinteresser, og viktige og framvoksende næringer som turisme og naturbasert reiseliv. Disse vidtrekkende konsekvensene vil gjelde alle framtidige generasjoner og således ha svært store samfunnsøkonomisk konsekvenser.

Utredningsarbeidet skulle iht mandatet fra OED skje i samarbeid med Miljødirektoratet og Riksantikvaren og andre relevante etater. Det endelige faglige rådet skulle – så langt som mulig – være et felles faglig råd fra NVE og andre relevante etater. På side 6 i rapport nr. 12-2019 fremgår det at utpeking av områder – etter avtale med Miljødirektoratet – er et forslag som NVE alene står ansvarlig for. Det må således stilles spørsmålsteget ved om utpeking av områder har en tilstrekkelig og omforent forankring som et «faglig råd». NVE har f.eks. vurdert Miljødirektoratet sine anbefalinger gitt i egne fagrapport, men har i mange tilfeller sett bort fra disse. Over halvparten av tema-utredningene er foretatt av NVE selv og omhandler gjennomgang av kunnskapsgrunnlaget. Sluttvurderinger og konklusjoner angående områdene sin egnethet er foretatt av NVE uten medvirkning fra Miljødirektoratet, Riksantikvaren, Folkehelseinstituttet og andre relevante etater.

I utredningen konkluderer NVE med at Nasjonal ramme ikke faller inn under konsekvensutredningsbestemmelsene i PBL da det ikke fattes vedtak om en konkret utbygging. DNT stiller spørsmål ved om dette er en riktig tolkning av kravene til konsekvensutredninger, all den tid

Nasjonal ramme er en overordnet plan som legger klare rammer for videre framtidige utbyggingsvedtak etter energiloven.

Selv om hver enkelt sak skal behandles etter energiloven, gjøres det i rammen konkrete avveininger mellom ulike hensyn der utbyggingsinteressene innen utpekte områder ser ut til å gis prioritet. Det gjør at Nasjonal ramme i realiteten framstår som en overordnet, men konkret geografisk vurdering av ulike områder. DNT mener det må oppfattes som et vedtak som får virkninger for areal dersom OED fastsetter Nasjonal ramme; og et vedtak om å prioritere fremtidig vindkraftutbygging innenfor de utpekte områdene. Dette vil således kunne føre til at de lovpålagte kravene om konsekvensutredninger, iht PBL og konsekvensutredningsforskriften, svekkes ved at det skal være lettere å få konsesjon innenfor et «utpekt område» enn utenfor.

Kravene i konsekvensutredningsforskriften legger ikke opp til denne typen forhåndsavklaring. DNT mener at konsekvensutredningsprosessene må være kunnskapsbaserte og objektive. Det å bruke begrepet «Faglig råd» og utarbeide en «ramme» på overordnet nivå kan på denne måten oppfattes som et forsøk på å omgå kravene som følger av direktiv 2001/42/EF (direktivet om strategiske konsekvensutredninger).

Intensjonen med Nasjonal ramme er å foreta en overordnet vurdering av ulike interesser og peke ut de områdene som gis prioritet i framtidige utbyggingsaker. Den inneholder konkrete arealmessige vurderinger og avveininger/prioriteringer av ulike interesser opp mot vindkraftutbygging. DNT mener derfor at det er avgjørende med en helhetlig utredning av disse konsekvensene for å unngå en «bit for bit» utbygging som samlet sett får store kumulative virkninger for miljø- og samfunn. DNT mener det er beklagelig at arbeidet med Nasjonal ramme ikke er lagt opp som en strategisk konsekvensutredning. En strategisk konsekvensutredning ville ha avklart ulike tilnærminger og teknologier for innfasing av fornybar energi, og kunne ha avklart hvordan vi kan oppnå en grønn omstilling med minst mulig last for naturen. I Granavold-plattformen tar Regjeringen til orde for å «Utvikle konsepter for helhetlige forvaltningsplaner for natur». Departementet og berørte departement må derfor også vurdere hensikten med å fastsette en «ramme» forut for prosessen med helhetlige forvaltningsplaner for natur.

- **DNT mener det er beklagelig at arbeidet med Nasjonal ramme ikke er lagt opp som en strategisk konsekvensutredning.**
- **DNT ber berørte departement vurdere hensikten med å fastsette en «ramme» forut for prosessen med helhetlige forvaltningsplaner for natur.**

3.3 Behov for å sikre større grad av uavhengighet i forbindelse med utførelse av konsekvensutredninger, og at rammeverket for gjennomføring av konsekvensutredninger videreutvikles med sertifisering og sterkere tilknytning til miljø- og naturfaglige myndigheter

I en rekke vannkraftsaker har det blitt lagt frem ny faglig kunnskap som kunne dokumentere at eksisterende natur- og miljøkartlegginger ikke var tilstrekkelig og tilfredsstillende utført.^{xxvii} Vi ber departementet merke seg at i flere av sakene var det natur- og friluftslivsorganisasjoner selv som bidro til at ny kunnskap kom på bordet.^{xxviii}

- **DNT mener at konsekvensutredningssystemet må styrkes og utvikles for å sikre en større integritet ved planlegging av tiltak som kan ha konsekvenser for naturmangfold og andre allmenne interesser. Vi ber om at Olje- og energidepartementet sammen med berørte departement ser nærmere på dette. Vi foreslår at systemet med konsekvensutredninger kan utvikles ved at miljøfaglige myndigheter får en styrket rolle i fastsettelse av**

utredningsprogram, gjennomføring av kartleggingskrav, krav til utredningsomfang og i innhenting av naturkartleggere i forbindelse med konsekvensutredninger. Vi foreslår også at regelverket for konsekvensutredninger endres slik at tiltakshaver må søke faglig råd hos miljøfaglige myndigheter i forbindelse med utførelse av naturkartlegginger.

- DNT foreslår at kvalitetssikring av naturkartlegginger må gjennomføres etter et fagfelle vurderingssystem. Vi foreslår en økt grad av profesjonalisering og samarbeid med relevante utdanningsinstitusjoner i utvikling av sertifiseringssystem for personell som skal utføre kartlegginger i forbindelse med konsekvensutredninger.
- Vi ber Olje- og energidepartementet og Klima- og miljødepartementet evaluere om «Innleggelse av data i databaser» etter konsekvensutredningsforskriften § 24 fungerer tilfredsstillende ved kartlegginger, i hvilken grad data overføres til offentlige databaser, og i hvilken grad offentlig datasystemer er tilrettelagt for dette formålet.
- DNT ber også om at berørte departementet vurderer å innføre bestemmelser som sikrer kostnadsdekning for undersøkelser utført i konsesjons- og saksprosesser i andre sektorlover, tilsvarende vassdragsreguleringsloven § 13 «Utgifter til nødvendig bistand». Etter denne bestemmelsen skal «Søkeren i rimelig utstrekning erstatte utgifter som grunneiere, rettighetshavere, kommuner og andre interesserte har hatt til nødvendig juridisk og annen sakkyndig hjelp, og som er påløpt etter at en søknad er sendt eller melding er lagt ut til offentlig ettersyn etter plan- og bygningsloven § 14-2».

3.4 Behov for å lovregulere vindkraftselskapenes søken etter areal i tidlig fase

DNT er positive til at NVE signaliserer at de ønsker å styrke lokal forankring, informasjon, dialog og involvering i vindkraftsaker.^{xxix} Det er svært viktig med større grad av åpenhet og medvirkning i tidlig fase av planleggingen av vindkraftprosjekter. DNT merker seg at det ofte kommer som en overraskelse at et vindkraftselskap har inngått avtaler med grunneiere om et større vindkraftprosjekt. Vindkraftprosjekt er arealkrevende og berører flere interesser. Det er behov for en større grad av åpenhet overfor kommune, kommunepolitikere, befolkning og allmenne interesser.

- DNT mener at et konfliktdempende tiltak vil være at vindkraftselskapene som hovedregel må søke avklaring med kommune, kommunestyret og avklaring etter kommunale planer. Kommunene vil i en slik prosess kunne innhente innspill fra innbyggere, grunneiere og allmenne interesser om foreslått vindkraftprosjekt. En slik kommunal avklaring vil være viktig før det tillates å inngå avtaler med grunneiere om større vindkraftprosjekter.

3.5 Departementet må legge frem et forslag til endring av energiloven som gir hjemmel til tidlig avslag i vindkraftsaker

I energimeldingen 2016 tok Olje- og energidepartementet til ordet for at de «vil utrede og legge frem et lovforslag som gir konsesjonsmyndigheten adgang til å gi tidlig avslag i større vann- og vindkraftsaker. Tiltak som medfører vesentlige negative virkninger for miljø eller annen arealbruk, eller har svak prosjektøkonomi, bør kunne gis tidlig avslag. Innenfor denne rammen, vil Olje- og energidepartementet og Klima- og miljødepartementet under lovarbeidet vurdere hva som skal til for at konsesjonsmyndigheten kan gi tidlig avslag» (vår understrekning). Begrunnelse for å styrke den rettslige adgangen til «tidlig avslag» følger av avsnitt 15.4.1 «Utvide muligheten for tidlig avslag» i energimeldingen.

I energimeldingen står det at: «I arbeidet med den nasjonale rammen for vindkraft skal det også vurderes om rammen skal legges til grunn for vurderingen av hvilke ikke-realiserede konsesjoner som bør videreføres og i spørsmålet om tidlig avslag».^{xxx} I NVEs forslag til Nasjonal ramme er det ikke vurdert hvordan «rammen» skal legges til grunn i spørsmålet om tidlig avslag.

Riksrevisjonen gjennomførte i 2014 en undersøkelse av effektivitet i konsesjonsbehandlingen av fornybar energi. En av anbefalingene var at «Konsesjonsmyndighetene bør videre vurdere muligheten for å utvikle lovverk og retningslinjer for å kunne avslå åpenbart urealistiske meldinger også etter energiloven og vassdragsreguleringsloven».^{xxxix} Et flertall i Stortingets Kontroll- og konstitusjonskomiteen i 2014 hadde også merknader til dette i behandlingen av Riksrevisjonens rapport: «Etter flertallets vurdering er endring av konsesjonslovgivningen noe som kan vurderes på lengre sikt for å effektivisere dagens system» og «Det måtte uansett fastsettes objektive og ikke-diskriminerende kriterier for tidlig avslag».^{xxxix}

I metodebeskrivelsen fra NVE i 2017 blir det foreslått: «NVE mener at kriterier for videreføring og eventuelle tidlige avslag bør publiseres i tilknytning til hovedleveransen i nasjonal ramme-prosjektet. Ved å lage slike kriterier mener NVE at den nasjonale rammen i større grad vil oppfattes som et helhetlig rammeverk. Kriteriene kan enten inngå som en del av leveransen til OED (og dermed bli sendt på offentlig høring) eller publiseres av NVE, for eksempel i etterkant av et eventuelt vedtak knyttet til nasjonal ramme».^{xxxix} DNT merker seg at disse tankene ikke er videreført i forslaget til Nasjonal ramme.

NVE skriver i sitt forslag til Nasjonal ramme at direktoratet ikke har hjemmel i energiloven til å unnlate å ta en melding om et mulig vindkraftprosjekt til behandling.^{xxxix} En rettslig hjemmel for «tidlig avslag» i energiloven vil sikre effektivitet og redusere unødig tidsbruk for tiltakshavere, forvaltningen og høringsparter. Et utgangspunkt for tidlig avslag kan for eksempel bygges på dagens kriterier i rundskriv T-2/16 KLD, som er verdier og hensyn som staten ønsker å ta vare på i et langsiktig og bærekraftig perspektiv. En rettslig hjemmel vil også kunne sikre gjennomslagskraft for det kommunale selvstyre ved at folkevalgte organ kan komme med en faglig anmodning til NVE om å benytte seg av denne muligheten basert på «vesentlige virkninger». Hjemmelen bør også sikre et samspill mellom miljø-, kulturminne- og energiforvaltningen i den faglige vurderingen av tidlig avslag. Miljødirektoratet bør direkte, eller gjennom Fylkesmannens deltakelse i et vedtak, sikres medvirkning med hensyn til friluftslivs-, natur- og miljøkvaliteter. For kulturminneforvaltningen og kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse bør Riksantikvaren eller fylkeskommunens kulturminneforvaltning sikres deltakelse i den faglige vurderingen. For folkehelsekonsekvenser bør Helsedirektoratet sikres medvirkning.

- **DNT anbefaler at Olje- og energidepartementet i samarbeid med Klima- og miljødepartementet legger frem et lovforslag til endringer av energiloven så raskt som mulig. Vi oppfordrer til at lovforslaget blir gjenstand for en offentlig høringsprosess før det legges frem for Stortinget.**

3.6 Oppdatering av retningslinjene for behandlingen av vindkraftsaker på grunnlag av foreliggende kunnskapsgrunnlag

Dokumentet «Retningslinjer for planlegging og lokalisering av vindkraftanlegg» fra Olje- og energidepartementet og Klima- og miljødepartementet, T-1458/2007, er utdatert.^{xxxix} NVE omtaler veilederen i avsnitt 60.2, ss. 215-216, i sitt forslag til Nasjonal ramme. NVE foreslår her at «En oppdatering av disse retningslinjene kan også være et bidrag til å oppnå målene som er satt for den nasjonale rammen».

- **DNT mener retningslinjene må oppdateres med vekt på god kommunikasjon om hvordan de ulike temaene i kunnskapsgrunnlaget vil bli vektlagt i fremtidige konsesjonsprosesser, og en tydelig fremstilling av konsesjonsprosessen og medvirkning. På samme måte som T-1458/2007 var gjenstand for en offentlig høring, foreslår vi at en oppdatering av disse**

retningslinjene blir gjenstand for en offentlig høring. Veilederen må være rettet mot allmennheten, kommuner, utbyggere, utredningsansvarlige og næringer.

3.7 Verdsetting av naturverdier: Behov for metodeutvikling som del av kunnskapsgrunnlaget, konsekvensutredninger og som del av beslutningsgrunnlaget i konsesjonsprosesser

NTNU og SINTEF har utarbeidet tre faglige råd for bærekraftig utbygging av vindkraft i Norge.^{xxxvi} Rådene bygger på at alle energiløsninger skal være i tråd med FNs bærekraftsmål. Det første rådet er at «All utnyttelse av areal til lands og til vanns må ta bærekraftshensyn, og [at] natur må få en egenverdi som i større grad tas hensyn til i samfunnsøkonomiske kalkyler».

Økosystemtjenester som metodisk tilnærming og konseptuelt rammeverk har vært gjenstand for debatt.^{xxxvii} En hovedmotivasjon i miljøøkonomifaget, f. eks. forskningsarbeidet til Costanza et al. (1997) og (2014), er å gi et bilde av de reelle økonomiske kostnadene ved tap av natur. Flere offentlige utredninger og meldinger til Stortinget tar for seg integrering av økonomiske modeller for bevaring og forvaltning av naturen. I NOU 2013:10 «Naturens goder – om verdier av økosystemtjenester» og NOU 2015:15 «Sett pris på miljøet – Rapport fra grønn skattekommisjon» blir økosystemtjenester som metodisk tilnærming og rammeverk grundig drøftet. Meld. St. 14 (2015-2016) «Natur for livet – Norsk handlingsplan for naturmangfold» drøfter også bruken av «økosystemtjenester» i forvaltningen. Begrepet «økosystemtjenester» inngår også i «Miljømål 1.1», som uttrykker at «Økosystemene skal ha god tilstand og levere økosystemtjenester».^{xxxviii}

I NOU 2013:10 blir nytten av økosystemtjenester i naturvernsammenheng drøftet: «Dersom naturkapitalen, og strømmen av tjenester vi får derfra (altså økosystemtjenestene), hadde vært innarbeidet i nasjonalregnskapet, ville de ofte tette sammenhengene mellom økonomi og natur kommet til syne. Vi ville ha fått en oversikt over hvilke sektorer og aktiviteter som er avhengige av hvilke økosystemtjenester, og hvordan bruken av økosystemtjenester påvirker beholdningen og verdien av naturkapitalen. Det ville blitt synlig hvordan politiske beslutninger påvirker naturen direkte, og indirekte gjennom å påvirke produksjon, forbruk, investeringer og andre aktiviteter. Med dagens nasjonalregnskapssystem, som bare inkluderer naturkapital som omsettes i faktiske markeder (skog, petroleum, vannkraft, etc.), risikerer man å tære på og forringe resten av naturkapitalen uten at det kommer til syne i noe regnskap».

Et forslag fra økosystemtjenesteutvalget er at en benytter verdisetting som et supplement til kvalitative og kvantitative vurderinger (som blir benyttet i dag):

«Økonomisk verdsetting som et supplement til kvantitative og kvalitative vurderinger er etter vårt syn mest relevant i samfunnsøkonomiske analyser og liknende anvendelser. En samfunnsøkonomisk analyse dreier seg stort sett om ett prosjekt med moderate effekter, sjelden om prosjekter som kan forårsake, eller hindre, sammenbrudd i økosystemene. Det er heller ikke slik at det er rett fram å beregne kroneverdier for alle andre effekter som verdsettes i samfunnsøkonomiske analyser. F.eks. må anslag for den økonomiske verdien av effekter på liv og helse etc. nødvendigvis baseres på en rekke forutsetninger og antakelser, på samme måte som økonomisk verdsetting av natur og miljø. Økonomisk verdsetting av økosystemtjenester er derfor en metode som sikrer at naturverdier behandles på samme måte som andre effekter i samfunnsøkonomiske analyser. På samme måte som for andre effekter er det imidlertid viktig at forutsetninger som ligger til grunn for beregningene kommer fram, og at det synliggjøres hvordan endringer i disse forutsetningene kan påvirke resultatet».

I forarbeidene til naturmangfoldloven drøfter Miljøverndepartementet om det har mening å ta med begrepet «økosystemtjenester» i loven. Departementet uttalte her (s. 62 i Ot. prp. nr. 52 (2008 – 2009):

”For det første mener departementet at lovteksten gir fullgod dekning for ivaretagelse av økosystemtjenester. For det andre mener departementet at det er uheldig å forvalte naturmangfoldet kun ut fra økosystemtjenestene man til enhver tid kjenner til eller verdsetter. Begrepet kan imidlertid være nyttig i forvaltningen etter loven. Den gir et redskap for en mer bevisst forvaltning når det gjelder hvilke verdier mangfoldet har for oss, hvem som bidrar til ivaretagelsen og hvem som nyter godt av tjenesten”. Departementet argumenterte for at naturmangfoldloven i seg selv, dersom den blir praktisert i tråd med intensjonene, vil være tilstrekkelig for å ivareta økosystem og økosystemtjenestene, men de understreket at økosystemtilnærmingen kunne være et nyttig verktøy i forvaltningssammenheng for å synliggjøre naturverdier.

I 2015 utarbeidet Vista Analyse underlagsrapporten «Grunnlag for en nærmere utredning av en naturavgift» for Grønn skattekommisjon. I underlagsrapporten vurderes det om vi har et tilstrekkelig metodisk grunnlag for å gjennomføre denne typen verdsettingsanalyser: «Det synes foreløpig vanskelig å utforme en naturavgift som fullstendig reflekterer marginale skadekostnader ved ulike inngrep. Dette skyldes ikke at de økonomiske verdsettingsmetodene for å beregne slike skadekostnader ikke er gode nok. Disse metodene er utviklet videre de siste 15-20 årene. Grunnen er heller at det mangler nyere norske verdsettingsstudier av aktuelle arealinngrep, og de mange kombinasjoner av naturverdier og arealinngrep som vil gi ulike marginale skadekostnader».^{xxxix}

I naturmangfoldmeldingen «Natur for livet – Norsk handlingsplan for naturmangfold», Meld. St. 14 (2015-2016), tar Regjeringen til orde for at de ønsker å «Stimulere til utvikling av metoder, indikatorer og modeller som viser verdien av naturmangfold og økosystemtjenester i et makroøkonomisk perspektiv». Regjeringen uttrykker også at de ønsker å «Utvikle bedre metoder for å integrere bredden av verdier (både prissatte og ikke-prissatte) fra naturmangfold og økosystemtjenester i samfunnsøkonomiske analyser og i beslutningsprosesser på ulike nivå».

- **DNT ber Olje- og energidepartementet, i samarbeid med berørte departement, om å øke kunnskapsgrunnlaget på metoder for verdsetting av naturverdier, slik at disse kan anvendes som beslutningsgrunnlag i konsesjonsprosesser. Vi viser til at dette inngår som regjeringens intensjoner i forbindelse med naturmangfoldmeldingen. Vi anser dette som en relevant del av kunnskapsgrunnlaget og som et relevant metodisk verktøy i fremtidige saker. Verdsetting av naturverdier må benyttes som del av beslutningsgrunnlaget i konsesjonsprosesser og må tas som egen tematisk utredning i kunnskapsgrunnlaget for Nasjonal ramme for vindkraft på land.**

4.0 Innspill til arbeidet med «Ren energipakke» og det reviderte fornybardirektivet

4.1 (EU) direktivene 2018/2001 (revidert fornybar energi), 2018/2002 (energieffektivisering») og forordning 2018/1999 (styringssystem) – Arbeidet med ren energipakke (Clean Energy for all Europeans) fremmet av Europakommisjonen 30. november 2016

DNT er kjent med Olje- og energidepartementets arbeid med en vurdering av regelverket som inngår i «Ren energipakke». Direktivene 2018/2001, 2018/2002 og 2018/1999 er merket EØS-relevante. EØS-komiteen vil videre vurdere om direktivene *de facto* er «EØS-relevante» i lys av EØS-avtalen. Dersom det er aktuelt å gjennomføre direktivene i norsk rett vil de bli forelagt Stortinget.

DNT mener det er relevant å se arbeidet med direktivene i sammenheng med NVEs forslag til Nasjonal ramme. Vi mener det bør gjennomføres en mer overordnet strategisk konsekvensutredning som omfatter ulike fornybarteknologier, potensial for innfasing, konsekvenser for arealendringer, klimainnsats, landskap, naturtyper, naturmangfold, sammenhengende naturområder med urørt preg, naturbasert reiseliv og friluftsliv.

I forbindelse med Stortingets behandling av energimeldingen ble det også vedtatt at det skulle redegjøres for konsekvensene av EUs energiunion og tilhørende regelverk «*samlet sett for Norge*».^{xi}

Natur- og friluftslivsorganisasjonene har erfaring med gjennomføringen av fornybar energidirektivet (2009/28/EF) i norsk rett. En følge av dette var et økt søknadsvolum med prosjekter innen vind- og vannkraft. I årene 2013-2015 er det ferdigbehandlet saker om utbygging av fornybar kraftproduksjon på til sammen 26,5 TWh årlig, og av dette er det gitt tillatelse til utbygging for i alt 15,5 TWh og avslag til 11 TWh.^{xii} Konesjonsbehandlingen, herunder natur- og miljøhensyn, var gjenstand for «Riksrevisjonens undersøkelse av effektivitet i konsesjonsbehandlingen av fornybar energi», jf. Dokument 3:5 (2013-2014). Riksrevisjonens rapport ble også behandlet av Kontroll- og konstitusjonskomiteen på Stortinget. En forutsetning i «Avtale mellom kongeriket Norges regjering og kongeriket Sveriges regjering om et felles marked for elsertifikater», 29. juni 2011, var at «hensynet til andre allmenne interesser og natur- og miljøforhold skal ivaretas gjennom tillatelsene til de enkelte utbyggingene».^{xiii}

- **Utformingen av en bærekraftig energi- og klimainnsats må legge til grunn en kraftig nedgang i utslipp av klimagasser. Samtidig må vi sikre en bærekraftig bruk av våre natur- og arealressurser og styrke vår innsats for å hindre tap av naturmangfoldet. DNT vil sterkt oppfordre norske natur-, miljø- og energimyndigheter til å legge begge disse hensynene til grunn i sitt arbeid med «Ren energipakke».**

4.2 Direktiv 2018/2001 (revidert direktiv for å fremme bruken av fornybar energi)

EU direktiv 2018/2001, «det reviderte fornybardirektivet», setter et felles rammeverk for innfasing av fornybare energikilder i EU, og eventuelt innenfor EØS-området. Direktivet setter et bindende mål på minst 32 % fornybar energi innen 2030, jf. fortalen nr. 8, nr. 11, nr. 128 og artikkel 3 nr. 1. Målet om minst 32 % fornybarandel i forbruket for EU samlet innen 2030 tolkes som et overnasjonalt og kollektivt bindende mål, jf. posisjonsnotat EØS-notatdatabasen og artikkel 1 i direktiv 2018/2001. Kommisjonen skal vurdere dette målet med tanke på å sende et nytt lovforslag om mulig økning av målet på 32 % i 2023, jf. artikkel 3 nr. 1.

Hvert medlemsland skal fastsette nasjonale bidrag som til sammen skal føre til at EU når det samlede 2030-målet, jf. artikkel 3 nr. 2. Fornybarandelen som fastsettes etter 1. januar 2020 kan ikke være lavere enn det nasjonale målet som ble satt for 2020, jf. direktiv 2009/28/EF (fornybardirektiv 2). Norge gjennomførte direktiv 2009/28/EF som lov om elsertifikater. Norges mål for 2020 var en fornybarandel på 67,5 % innen 2020.^{xliii} I pressemelding nr. 67/11 ble det skrevet: «Dermed vil fornybar energiproduksjon utgjøre mer en to tredjedeler av energiforbruket i Norge i 2020. Dette vil være en langt høyere andel enn i alle EU-land».^{xliiv} Norsk kraftforsyning ifølge EnergifaktaNorge.no den høyeste fornybarandelen og de laveste utslippene i Europa. I 2012 var vi 3% fra denne målsetningen.^{xliv} Den norske fornybarandelen er nå 70 %.

Dersom det blir aktuelt å gjennomføre direktiv 2018/2001 i norsk rett vil det være svært viktig at hensynet til friluftsliv, naturbasert reiseliv, landskap og naturmangfold kommer klart til uttrykk i gjennomføringsgrunnlaget og endelige lovtekst. Vi viser til Direktoratet for Naturforvaltning sine innvendinger i 2011 og innspill til gjennomføringen av direktiv 2009/28/EF i norsk rett, hvor direktoratet uttalte: «Sertifikatene skal finansiere en økt produksjon på 13,2 TWh i Norge, og vil dermed utløse meget store samlede naturinngrep i form av produksjonsanlegg, overføringsnett, nødvendig reguleringskapasitet etc. Naturinngrepene er ikke diskutert i høringsnotatet», [og] «DN mener det burde vært gjort en miljøkonsekvensvurdering av selve loven ut fra det store utbyggingsvolumet som sertifikatordningen er ment å utlås. Den håndteringen som ligger i lovgrunnlaget bryter etter det vi kan forstå med det generelle kravet i Utredningsinstruksen. Heller ikke forholdet til de miljørettslige prinsippene i naturmangfoldloven synes å være vurdert. Den svensk-norske intensjonsavtalen fra 2009 inneholder en klar passus om miljøutredning som DN ikke finner er fulgt opp».^{xlvi}

Vi viser til at direktiv 2009/28/EF (fornybardirektiv 2) i fortalen hadde referanse til naturmangfoldhensyn, jf. fortalen nr. 44 «The coherence between the objectives of this Directive and the Community's other environmental legislation should be ensured. In particular, during the assessment, planning or licensing procedures for renewable energy installations, Member States should take account of all Community environmental legislation and the contribution made by renewable energy sources towards meeting environmental and climate change objectives, in particular when compared to non-renewable energy installations».

I direktiv 2018/2001 finner vi ikke en tilsvarende referanse. I en analyse av direktiv 2009/28/EF (fornybardirektiv 2) er det påpekt at det foreligger et behov for å forsterke sammenhengen mellom klimainnsats og ivaretagelsen av naturmangfold.^{xlvii} Vi registrerer at det eksisterer en tilsvarende utfordring ved utformingen av direktiv 2018/2001, men at Norge under EØS-avtalen har muligheter til å møte denne utfordringen ved å gjøre de nødvendige tilpasninger ved en eventuell gjennomføring i norsk rett. Riktignok blir det stilt krav til at utvinning av råvarer for bioenergi ikke skal føre til tap av naturmangfold, jf. artikkel 28 i direktiv 2018/2001 «*the need to avoid negative impacts on the environment and biodiversity*». Norge har ikke inntatt viktige deler av EUs miljølovgivning, som for eksempel habitatdirektivet og fugledirektivet. Likevel har Norge nå en viktig tverrsektoriell lov gjennom naturmangfoldloven, som også kommer til anvendelse på energifeltet. I NOU 2013:10 «Naturens goder – om verdier av økosystemtjenester» ble det foreslått en evaluering av elsertifikatordningen: «Konsekvensene av ordningen for økosystemer og økosystemtjenester må identifiseres. Effektene av økt norsk fornybarproduksjon på europeisk kraftforbruk og kimagassutslipp må kartlegges».

- **Direktiv 2018/2001 tillater ikke at det fastsettes en fornybarandel som er lavere enn 2020-målet. Dersom departementet vurderer at gjennomføringen av direktiv 2018/2001 vil**

utløse et større utbyggingsvolum av fornybar energi i Norge, vil vi anbefale at det gjennomføres en natur- og miljøkonsekvensutredning som del av prosessen.

- DNT mener derfor at før det settes et nasjonalt mål for et eventuelt norsk bidrag under direktiv 2018/2001 må legges en strategisk konsekvensutredning til grunn. En eventuell beslutning om fastsettelse av nye fornybarmål under direktivet bør også vurderes i forhold til det miljørettslige prinsippene etter naturmangfoldloven og forpliktelser etter det strategiske konsekvensutredningsdirektivet, som er gjennomført i norsk rett.

Vedlegg:

Forventningsbrev til «Nasjonal ramme for vindkraft på land», 22. februar 2019.

Norges vassdrags- og energidirektorat
v/ Vassdrags- og energidirektør Anne Britt Leifseth (fung.)

Oslo, 22.02.2019

Forventningsbrev til «Nasjonal ramme for vindkraft på land»

For DNT er det viktig at Nasjonal ramme for vindkraft på land blir et godt redskap for å skjerme verdifulle natur- og friluftslivsområder mot videre vindkraftutbygging.

Vi viser til DNTs 39. landsmøte 2018 og vedtatt resolusjon om «Nasjonal ramme for vindkraft på land» (vedlagt). Vi forventer at det videre arbeidet innfrir de krav og ønsker som er lagt frem i resolusjonen. DNT og våre medlemsforeninger har også gitt innspill underveis i NVEs arbeid med nasjonal ramme. Nedenfor har vi konkretisert våre forventninger til innhold og prosess for nasjonal ramme videre.

Kunnskap og føre var-prinsippet

Vi har merket oss at Miljødirektoratet har påpekt store kunnskapsbehov i en rekke temarapporter til «Nasjonal ramme for vindkraft på land». Miljødirektoratet viser i innspill til eksklusjonsrunde 3 at det foreligger en betydelig usikkerhet i datagrunnlaget og manglende kunnskap om en rekke temaer. I Miljødirektoratets anbefalinger til eksklusjonsrunde 3 velger de likevel ikke å foreslå at arealer der usikkerheten er stor ekskluderes. Miljødirektoratet understreker: *«Vi presiserer at de anbefalte eksklusjonene absolutt ikke er noe godkjentstempel for utbygging av områder som ikke er ekskludert».*

DNT mener føre var-prinsippet må legges til grunn for arbeidet med nasjonal ramme, slik at områder der det mangler mye kunnskap om friluftslivs- og naturverdier ikke åpnes for vindkraftutbygging, jf. Grunnloven § 112 og naturmangfoldloven § 9. Vi forventer at prosessen bygger på kunnskap, og at dette legges til grunn for utformingen av den nasjonale rammen og antall områder som blir identifisert i det endelige forslaget, jf. naturmangfoldloven § 8, kulturminneloven § 9 og friluftslvsloven §§ 21 og 22. Vi forventer at det med forslaget følger en vurdering etter de miljørettslige prinsippene i naturmangfoldloven §§ 7-12 og de nasjonale miljømålene. Vi forventer også at NVE synliggjør kunnskapsbehov og usikkerhet i forslaget til «Nasjonal ramme for vindkraft på land».

Verdifulle natur- og friluftslivsområder må ekskluderes!

Miljødirektoratet har påpekt at større sammenhengende naturområder på generell basis har stor verdi for mangfoldet av friluftslvsområder, natur og landskap i Norge og for naturens evne til klimatilpasning. Vi er enig med direktoratet og forventer at verdifulle natur- og friluftslvsområder ikke blir identifisert som «mest egnet» for vindkraft. I brev fra olje- og energidepartementet til Norges vassdrags- og energidirektorat, 11.5.2015, blir det presisert: *«Store sammenhengende naturområder med urørt preg har stor verdi for naturmangfold, friluftsliv og ofte landskap. Det må gjøres en konkret vurdering av eventuelle konsekvenser for slike områder».*

DNT mener at følgende områdetyper må ekskluderes fra nasjonal ramme, av hensyn til natur og friluftsliv:

- **Urørt natur:** DNT vil ekskludere all villmark og andre inngrepsfrie naturområder, dvs. natur som ligger minst én km fra nærmeste tekniske inngrep. Slike områder har store naturverdier og arts mangfold, og en helt spesiell betydning i friluftslivet, og må skjermes fra vindkraftutbygging.
- **Mye brukte friluftslivsområder:** Det bør ikke bygges vindkraft i verdifulle friluftslivsområder som bymarker og byfjell, eller i det sentrale hytte- og rutenettet for friluftslivet. Disse områdene har stor verdi for alle som er glade i å bruke naturen, og naturopplevelsen i områdene vil forringes kraftig ved utbygging av vindkraftanlegg. På friluftslivsområdet har Miljødirektoratet kun anbefalt å ekskludere områder som er formelt vernet med formål friluftsliv, statlig sikrede friluftslivsområder og noen utvalgte friluftslivsområder av nasjonal verdi. DNT mener at flere områder må tas ut av rammen, basert på sin friluftslivsverdi. Regjeringen har som mål at alle kommuner skal ha gjennomført kartlegging og verdisetting av friluftslivsområder innen utgangen av 2019. Det mangler derfor fortsatt data fra kommunene på dette feltet som ikke vil være ferdigstilt til 1. april.

DNT mener NVE også må se nærmere på muligheten for å ekskludere villreinområder (ikke bare nasjonale) og nærområder til naturreservater, nasjonalparker og landskapsvernområder.

I tillegg til dette må det gjøres lokale vurderinger med god involvering av befolkningen og lokale foreninger, for å sikre ivaretagelse av lokale og regionale verdier knyttet til natur og friluftsliv.

Videre prosess

I den videre prosessen etter at rammen presenteres 1. april forventer vi at det legges til rette for god medvirkning fra befolkningen. Forslaget i sin helhet må være gjenstand for en offentlig høring med regionale møter som i størst mulig grad bøter på de manglene vi har sett i prosessen med *Nasjonal ramme* hittil. Saken er omfattende, viktig og nasjonal. Vi forventer derfor at høringsfristen minimum vil være på seks måneder. Det må settes av tilstrekkelig med tid til å gjennomføre høringsmøter.

Stortinget behandlet stortingsmeldingen «Kraft til endring» i juni 2016. Energi- og miljøkomiteen viste til at en nasjonal ramme for vindkraft skulle «bidra til å dempe konflikter, sikre at de beste vindkraftlokalitetene blir valgt og gi en forutsigbarhet for både lokalsamfunn og utbyggere». Retningslinjene som er nedfelt i Den europeiske landskapskonvensjonen må derfor følges, siden vindkraftutbyggingen i stor grad endrer landskapet. Metodene innebærer informasjon, medvirkning/deltagelse og konsultasjon, noe som hittil ikke er ivare tatt i *Nasjonal ramme*. Prosessen etter 1. april må bøte på dette, og samtidig ta lærdom av gode erfaringer fra andre land når det gjelder medvirkning og konflikt demping.

I arbeidet med nasjonal ramme for vindkraft på land skal det også vurderes om «rammen skal legges til grunn for vurderingen av hvilke ikke-realiserte konsesjoner som videreføres og

i spørsmålet om tidlig avslag». Vi mener at grunnlaget for tidlig avslag må styrkes og at ikke-realiserte konsesjoner må gjennomgås. Samtidig forventer vi at *Nasjonal ramme* legger til grunn sumvirkningsvurderinger for allerede gjennomførte naturinngrep.

Rammen har foreløpig ikke en tilstrekkelig mekanisme for å avvise prosjekter som ligger utenfor områdene som pekes ut som «mest egnet». Det skal fortsatt være mulig å søke om bygging i slike områder, men mindre sannsynlig å få konsesjon. Vi forventer at områder som faller utenfor de «mest egnede» i rammen, gis tidlig avslag.

DNT ser fram til at utkastet til en nasjonal ramme for vindkraft på land legges fram 1. april, og vil sammen med våre foreninger bidra til at den på best mulig måte ivaretar natur- og friluftslivsverdier som er viktig å ta vare på for fremtidige generasjoner.

Med vennlig hilsen

Per Hanasand
Styreleder i DNT

Dag Terje Klarp Solvang
Generalsekretær i DNT

Kopi:

Olje- og energiminister Kjell-Børge Freiberg
Statssekretær Rikard Gaarder Knutsen
Statssekretær Liv Lønnum
Politisk rådgiver Bjørn Siem Knutsen

Klima- og miljøminister Ola Elvestuen
Statssekretær Atle Hamar
Statssekretær Sveinung Rotevatn
Politisk rådgiver Astrid Knutsen Hårstad

Prosjektleder «Nasjonal ramme for vindkraft på land» i NVE, Erlend Bjerkestrand
Seksjonsleder Svein Grotli Skogen, Miljødirektoratet

Referanser:

ⁱ Se s. 193 i energimeldingen, «I noen tilfeller har prosjektene ført til betydelige konflikter. Disse erfaringene tilsier at det er behov for i noe sterkere grad å styre hvor det søkes om konsesjon», og Innst. 401 S (2015-2016): «Komiteens flertall, alle unntatt medlemmene fra Arbeiderpartiet, mener at for å dempe konfliktnivået ved utbygging av vindkraft, er det fornuftig å innføre en nasjonal ramme for vindkraft. Innføringen av en nasjonal ramme for vindkraft vil bidra til å dempe konflikter, sikre at de beste vindkraftlokalitetene blir valgt og gi en forutsigbarhet for både lokalsamfunn og utbyggere».

ⁱⁱ Se s. 193 i Meld. St. 25 (2015-2016). «Kraft til endring».

ⁱⁱⁱ Se ss. 44-45, avsnittet «Kartlegging og verdsetting av friluftslivsområder», Meld. St. 18 (2015-2016).

^{iv} I friluftslivsmeldingen, s. 45, presiseres det: «For å sikre en helhetlig kartlegging, har Miljødirektoratet utarbeidet en metodikk i form av veilederen M-98 2013 «Kartlegging og verdsetting av friluftslivsområder». Det forutsettes at alle kommunene bruker denne metodikken, slik at resultatene blir sammenlignbare. Metoden er lagt opp slik at den skal være enkel og etterprøvable. Det skal være lett å redegjøre for hvilke vurderinger og kriterier som er lagt til grunn for arbeidet og det ferdige produktet. Resultatene skal legges inn i Miljødirektoratets Naturbase, slik at dataene blir tilgjengelige for alle» (vår understrekning).

^v Faggrunnlag Friluftsliv, Miljødirektoratet 11.4.2018, s. 13. «Spørsmålet gjelder både beskrivelser av endringer i den samlede bruken og reaksjonene fra ulike brukergrupper – inkludert de tyngste brukerne før utbygging».

^{vi} Faggrunnlag Friluftsliv, Miljødirektoratet 11.4.2018, s. 13: «Det finnes svært få studier fra Norge om hvordan vindkraftutbygging påvirker friluftslivet på kort og lang sikt. Det er derfor et stort behov for mer grunnleggende kunnskap om hvordan etablering av vindkraftanlegg påvirker friluftslivet. Tekniske inngrep og annen arealbruk i tilknytning til vindkraftverk vil som regel endre områdets opprinnelige funksjon for friluftslivet, og eksisterende friluftslivsområder vil da endres fra en områdetype til en annen».

^{vii} Faggrunnlag Friluftsliv, Miljødirektoratet. Ibid. s. 13. «Nye undersøkelser må i større grad fokusere på endringer i områdenes betydning og kvalitet for friluftslivet før og etter tiltak, og eventuelle atferdsendringer knyttet til gjennomført tiltaket. I tillegg er både friluftslivet og landskapet dynamiske enheter, som påvirkes av en rekke faktorer uavhengig av etablering av vindkraftanlegg. I studier av virkningene av slike anlegg er det helt avgjørende at en også kan kontrollere effekten av indirekte faktorer for å få frem helheten. I tillegg bør nye studier bruke eksisterende kunnskap om forskjellige faktorer som påvirker folks holdninger, oppfatninger og atferdsmessige endringer ved utbygging».

^{viii} Faggrunnlag Friluftsliv, Miljødirektoratet 11.4.2018, s. 15 «Dette er områder som allerede er utsatt for et stort press og vindkraft kan bidra med til en ytterligere forringelse av disse områdene. Atkomst/oppmarsjområdene til disse områdene er også viktig å ivareta».

^{ix} Faggrunnlag Friluftsliv, Miljødirektoratet. Ibid. s. 15: «Miljødirektoratet har i dag ikke en full oversikt over de mest verdifulle friluftslivsområdene i en nasjonal sammenheng. Imidlertid har mange

kommuner gjennomført eller er i ferd med å kartlegge og verdsette sine friluftslivsområder. Denne kartleggingen og verdsetting vil være et viktig grunnlag i arbeidet med å analysere områder i forbindelse med nasjonal ramme for vindkraft, på tross av den usikkerheten som er knyttet til kartsettet».

^x Menon Economics og Multiconsult (2018): «Hvordan påvirker vindkraft landskapet, og hvordan vurderes virkningene av folk som berøres? En litteraturstudie». <https://www.menon.no/wp-content/uploads/2018-56-Landskapsvirkninger-av-vindkraft.pdf>

^{xi} Sjå Menon & Multiconsult (2018), s. 32: «*I flere av landene der utbygging av vindkraft har vært stor, som Tyskland og Danmark, er det relativt mange studier. Det er vanskelig å overføre gjennomsnittresultater fra slike studier direkte til Norge, blant annet fordi landskap og natur er til dels svært annerledes, befolkningstettheten er større i disse landene enn i Norge og fordi vindkraft er langt mer vanlig i disse landene*».

^{xii} Ibid. s. 32.

^{xiii} Se s. 18 i temarapporten (M-1312/2019), Miljødirektoratet og Riksantikvaren, «Faggrunnlag – Landskap: Underlagsdokument til nasjonal ramme for vindkraft».

^{xiv} Faggrunnlag «Sammenhengende naturområder med urørt preg». https://www.nve.no/Media/6809/faggrunnlag_sammenhengende-naturomr%C3%A5der_publicert.pdf

^{xv} Ibid.

^{xvi} Ibid. avsnitt 6.2. s. 12.

^{xvii} Ibid. s. 13.

^{xviii} Ibid.

^{xix} Se artikkelen «NVEs vindplan: Halvparten er urørt natur» publisert 3.4.2019. Tidsskriftet Pan og Topps.no har utarbeidet kart og datadokumentasjon. Kilde: <https://www.harvestmagazine.no/pan/nves-vindplan-halvparten-er-urort-natur>

^{xx} Ibid.

^{xxi} Se NVEs forslag til «Nasjonal ramme for vindkraft på land», rapport 2019/12, avsnitt «Samlet belastning», s. 34,

^{xxii} Se s. 5 i forslaget fra NVE 1. april 2019: «*Vi har også tatt utgangspunkt i at den nasjonale rammen skal styre lokaliseringen av nye vindkraftverk på land, det vil si at tidligere utbygde vindkraftverk ikke blir påvirket av om arealet inngår i kartet i rammen eller ikke. Tidligere utbygde vindkraftverk kan imidlertid påvirke et områdes egnethet for ny vindkraftproduksjon, blant annet med tanke på samlet belastning for naturmangfold eller reindrift*».

^{xxiii} Se for eksempel relevant faglitteratur på feltet innen miljøøkonomi:

Kipperberg G, Onozaka Y, Bui LT, Lohaugen M, Refsdal G, Sæland S (2019): The impact of wind turbines on local recreation: Evidence from two travel cost method – contingent behavior studies. *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, 25, 66-75.

Lohaugen M, Refsdal G, Kipperberg G, Onozaka Y (2017): En reisekostnadsstudie av Dalsnuten-området i Sandnes, Rogaland. *Samfunnsøkonomen*, 131: 51-66. [Article in Norwegian-language, peer-reviewed economics journal.]

Gudding P, G Kipperberg (2012): Valuing the Environment in Tourism Management. In *Current Research in Hospitality and Tourism*, Editors: RJ Mykletun, T Furunes & E Marnburg. [Peer-reviewed book chapter.]

Aanesen, M., Falk-Andersson, J., Vondolia, G. K., Borch, T., Navrud, S., & Tinch, D. (2018). Valuing coastal recreation and the visual intrusion from commercial activities in Arctic Norway. *Ocean & Coastal Management*, 153, 157-167.

Navrud, S., Lindhjem, H., & Magnussen, K. (2017). Valuing marine ecosystem services loss from oil spills for use in cost–benefit analysis of preventive measures. In *Handbook on the economics and management of sustainable oceans*. Edward Elgar Publishing.

Navrud, S., & Mungatana, E. D. (1994). Environmental valuation in developing countries: the recreational value of wildlife viewing. *Ecological economics*, 11(2), 135-151.

Toivonen, A. L., Roth, E., Navrud, S., Gudbergsson, G., Appelblad, H., Bengtsson, B., & Tuunainen, P. (2004). The economic value of recreational fisheries in Nordic countries. *Fisheries Management and Ecology*, 11(1), 1-14.

Lindhjem, H., Grimsrud, K., Navrud, S., & Kolle, S. O. (2015). The social benefits and costs of preserving forest biodiversity and ecosystem services. *Journal of Environmental Economics and Policy*, 4(2), 202-222.

Aanesen, M., Armstrong, C., Czajkowski, M., Falk-Petersen, J., Hanley, N., & Navrud, S. (2015). Willingness to pay for unfamiliar public goods: preserving cold-water coral in Norway. *Ecological Economics*, 112, 53-67.

^{xxiv} Se drøftingen i avsnitt 7.6.4.2 «Utbygging av større energianlegg – kopling til planer etter plan- og bygningsloven», ss. 157-162, NOU 2003:14 «Bedre kommunal og regional planlegging etter plan- og bygningsloven».

^{xxv} Se Nikolai K. Winge (2017). «Plan- og bygningsloven – en felles arena for sektorer og interesser?». Trykt i *Kart og Plan*, Vol. 77, ss. 7-20. <http://www.kartogplan.no/Artikler/KP1-2017/Plan%20og%20bygningsloven%20en%20felles%20arena%20for%20sektorerog%20interesser.pdf>

^{xxvi} Se Ot. prp. nr. 32 (2007-2008) «Om lov om planlegging og byggesaksbehandling (plan- og bygningsloven) (plandelen)».

^{xxvii} Se rapporten «Etterundersøkelser av flora og naturtyper i elver med planlagt småkraftutbygging» Geir Gaarder, Miljøfaglig Utredning AS, og Torbjørn Høitomt, Biofokus. NVE rapport 102/2015.

http://publikasjoner.nve.no/rapport/2015/rapport2015_102.pdf

^{xxviii} Se for eksempel rapportene:

a) rapporten «Biologiske verdier i Gjengedalselva i Gloppen kommune» av Torbjørn Høitomt, Perry G. Larsen og Oddvar Olsen. Biofokus-notat 2015-41, <http://lager.biofokus.no/biofokus-notat/biofokusnotat2015-41.pdf>

b) rapporten «Kartlegging av naturverdier i nedre deler av Øystesevassdraget i Kvam herad, Hordaland» av Torbjørn Høitomt og Jon T. Klepsland. Biofokus-rapport 2016-6, <http://lager.biofokus.no/biofokus-rapport/biofokusrapport2016-6.pdf>

c) rapporten «Naturverdier i Kvanndalen i Granvin herad» av Torbjørn Høitomt og Jon T. Klepsland, Biofokus-notat 2018-48, <http://lager.biofokus.no/biofokus-notat/biofokusnotat2018-48.pdf>

^{xxix} Se nyhets sak fra NVE, 3.6.2019, «NVE vil ha økt lokal forankring når vindkraftanlegg bygges», <https://www.nve.no/nytt-fra-nve/nyheter-konsesjon/nve-vil-ha-okt-lokal-forankring-nar-vindkraftanlegg-bygges/>

^{xxx} Se Meld St. 25 (2015-2016), s. 193.

^{xxxi} Se s. 97 i «Riksrevisjonens undersøkelse av effektivitet i konsesjonsbehandlingen av fornybar energi», Dokument 3:5 (2013-2014).

^{xxxii} Se Innst. 220 S (2013-2014). Kontroll- og konstitusjonskomiteens behandling i 2014 av Riksrevisjonens Dokument 3:5 (2013-2014).

^{xxxiii} Se avsnitt 9, metodebeskrivelse fra NVE, datert 1.9.2017, <https://www.nve.no/Media/6655/nasjonal-ramme-for-vindkraft-metodebeskrivelse.pdf>

^{xxxiv} Se NVEs forslag til «Nasjonal ramme for vindkraft på land», rapport 2019/12, avsnitt 8.2, s. 28.

^{xxxv} Se OEDs og KLDs veileder «

^{xxxvi} Se SINTEF og NTNUs «Tre råd for bærekraftig utbygging av vindkraft i Norge». <https://www.sintef.no/siste-nytt/tre-rad-for-barekraftig-utbygging-av-vindkraft-i-norge/>

^{xxxvii} Se for eksempel Richard B. Norgaard (2010). «Ecosystem services: From eye-opening metaphor to complexity blinder». Trykt i Ecological Economics 69. ss. 1219-1227. Erik Gómez-Baggethun, Rudolf de Groot et al. (2010). «The history of ecosystem services in economic theory and practice: From early notions to market and payment schemes». Trykt i Ecological Economics 69 ss. 1209-1218.

^{xxxviii} Se Miljøstatus: <https://miljostatus.miljodirektoratet.no/miljomal/naturmangfold/>

^{xxxix} Se Henrik Lindhjem og Kristin Magnussen (2015). «Grunnlag for en nærmere utredning av en naturavgift». Rapport 2015/20 Vista Analyse. <https://www.regjeringen.no/contentassets/ea2de2ab99474b96b9fe163e0eb7a5a5/va-rapport2015-20.pdf>

^{xl} I samband med Stortingets behandling av energimeldingen juni 2016, så ble det vedtatt (vedtak 885): «Stortinget ber regjeringen fremme en sak til Stortinget innen våren 2017, hvor det gis en grundig gjennomgang av pågående prosesser og regelverksutvikling under EUs energiunion, og med orientering om hvilke grep som tas for å sikre norske energiinteresser. Stortinget ber videre

regjeringen redegjøre for konsekvensene av energiunionen samlet sett for Norge». Olje- og energidepartementet presenterte i samband med en redegjørelse.

^{xli} Se «Riksrevisjonens oppfølging av forvaltningsrevisjoner som er behandlet av Stortinget», Dokument 3:1 (2017-2018). <https://www.riksrevisjonen.no/globalassets/rapporter/no-2017-2018/oppfolging2017.pdf>

^{xlii} Se avtale om felles elsertifikatmarked, 29. juni 2011.
https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/oed/pdf_filer_2/ev/063-2011-avtale_elsertifikater_endelig.pdf

^{xliii} I følge «Gjennomføringsnotatet» i EØS-notatbasen var dette EØS-komiteens vedtak om Norges mål under «fornybardirektivet 2», direktiv 2009/28/EF. <https://www.regjeringen.no/no/sub/eos-notatbasen/notatene/2008/apr/fornybardirektiv-2/id2432192/>

^{xliv} Se pressemelding nr. 67/11 fra Olje- og energidepartementet, 20.07.2011,
<https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/mal-om-norsk-fornybarandel-pa-675-prosen/id651715/>

^{xlv} Se SSB-statistikk «Fornybarandel i EU-land og Norge. Prosent».
<https://www.ssb.no/183165/fornybarandel-i-eu-land-og-norge.prosent>

^{xlvi} Se uttalelse fra Direktoratet for Naturforvaltning, 2011,
https://www.regjeringen.no/contentassets/9d7e6c1a13ce4a9395e29e5f94d57c76/direktoratet_for_naturforvaltning.pdf

^{xlvii} Se Andrew L. R. Jackson (2011). «Renewable energy vs. biodiversity: Policy conflicts and the future of nature conservation». Trykt i Global Environmental Change 21, ss. 1195-1208.